

Διακρίσεις λόγω φύλου

Χρύσα Χατζή*

«...κι εκείνη έφερε μερικά από τα μήλα. Αναγκάστηκα να τα φάω, πεινούσα πάρα πολύ. Αυτό συγκρουόταν με τις αρχές μου, όμως βρίσκω ότι οι αρχές δεν έχουν πραγματική ισχύ πάρα μόνον όταν έχει φάει κανείς καλά...

...Κάτι άλλο, λέει ότι υπάρχει εντολή στο εξής να εργαζόμαστε για να ζούμε. Θα είναι χρήσιμη. Εγώ θα επιβλέπω»

ΜΑΡΚ ΤΟΥΕΪΝ, *Το ημερολόγιο του Αδάμ και της Εύας*¹

Στα συνταγματικά κείμενα της ελληνικής ιστορίας, λόγω του φιλελεύθερου χαρακτήρα τους, η αρχή της ισότητας κατελάμβανε πάντοτε περίοπτη θέση. Ωστόσο, προσεγγίζοντας το θέμα των διακρίσεων λόγω φύλου σε προοπτικό βάθος πενήντα χρόνων, οφείλει κανείς να πάψει να λαμβάνει ως δεδομένο ότι η αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη περί ισότητας περιελάμβανε πάντοτε και τις γυναίκες. Ερμηνεύοντας το ισχύον δίκαιο, έχουμε συνηθίσει να αντιδιαστέλλουμε τα συνταγματικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα της μεταπολίτευσης για τους Έλληνες μόνον (ίση μεταχείριση ενώπιον του νόμου, άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος 1975) και αυτά που το Σύνταγμα κατοχυρώνει για όλους, χωρίς διάκριση ιθαγένειας διότι εξειδικεύουν την προστασία της ανθρώπινης αξίας (άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος) με την περαιτέρω απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας και την κατ'αρχήν ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρα 5 παρ. 2 και 1 του Συντάγματος). Αντίθετα, η έννοια των *Ελλήνων* που είναι ίσοι ενώπιον του νόμου κατά το Σύνταγμα του 1952, δεν παραπέμπει μόνον στην ιθαγένεια αλλά και στο φύλο. Το Σύνταγμα του 1952 περιέχει μίαν επιτρεπτική απλώς διάταξη² προς τον κοινό νομοθέτη που *δύναται* να κατοχυρώσει *εκλογικά δικαιώματα υπέρ των γυναικών*, διάταξη που αξιοποιήθηκε (άρθρο 1 Ν. 2159/52 και άρθρο 34 Ν. 2228/52) και το 1953 εξελέγη η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής³. Άλλωστε, η ενεργός δράση των γυναικών στον Β' παγκόσμιο πόλεμο και στα απελευθερωτικά κινήματα κατά της ναζιστικής κατοχής είχε καταστήσει θέμα χρόνου την κατοχύρωση, εν καιρώ ειρήνης, του δικαιώματος που η έννομη τάξη αποκαλεί «συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας».

Η υπό το Σύνταγμα του 1952 ερμηνεία της ισότητας από τα δικαστήρια, σύμφωνα με την οποία ο νομοθέτης δύναται να επιφυλάξει ορισμένα λειτουργήματα στο ένα φύλο, συνιστά πάντως πρόοδο σε σχέση με το παρελθόν, αντιστρέφοντας τη σχέση κανόνα-εξαίρεσης. Υπό το κράτος του Συντάγματος 1864/1911 είχε θεωρηθεί

* Ειδ. επιστήμονας στον Συνήγορο του Πολίτη, μέλος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Το άρθρο έχει δημοσιευτεί στον τόμο της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου «*Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003: από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*» (επιμ. Μ. Τσαπόγα – Δ. Χριστόπουλου), εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σελ. 158-169

¹ Εκδ. Νάρκισσος, 2003, σελ. 32-33

² Ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 70 «Νόμος δύναται να ορίσει τα της ασκήσεως παρά των γυναικών του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι»

³ Με το κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού. Η πρώτη ψηφοφορία γυναικών στη νεότερη ελληνική ιστορία σημειώθηκε στις εκλογές του Απριλίου 1944 για το Εθνικό Συμβούλιο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), στο οποίο εξελέγησαν 3 γυναίκες αντιπρόσωποι

ότι ο διορισμός γυναικών σε δημόσιες θέσεις αποτελούσε απλή ευχέρεια του κοινού νομοθέτη⁴. Ωστόσο, και μετά το Σύνταγμα του 1952 δεν επικρατεί πάντα μια άνευ κοινωνικών προκαταλήψεων κρίση του δικαστή, π.χ. το Συμβούλιο Επικρατείας αποφαινεται το 1954 ότι «τα καθήκοντα της καθαριστρίας προσιδιάζουσι κυρίως εις τας γυναίκας» (ΣτΕ 284/54)⁵.

Η κατοχύρωση ισότιμων πολιτικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, αποτελεί το πρώτο μεγάλο βήμα στην κατάργηση των *άμεσων διακρίσεων* λόγω φύλου. Στη δεκαετία του '50 καταργούνται κι άλλες διακρίσεις, η γυναίκα από το 1954 μπορεί να διορισθεί ένορκος, την ίδια χρονιά και συμβολαιογράφος, και με το Ν. 3192/55 (άρθρο 1) «*οι γυναίκες δύνανται να ασκώσι πάντα τα δημόσια λειτουργήματα*». Τα εμπόδια αυτά στην ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή καταργούνται σταδιακά και το Σύνταγμα της μεταπολίτευσης προσθέτει, ως παρ. 2 στο άρθρο 4, τον κανόνα της ισότητας των φύλων: *Οι Έλληνες κι οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα κι υποχρεώσεις*⁶, έναν κανόνα με λειτουργική αυτοτέλεια⁷, ο οποίος συμπληρώνεται με τη μεταβατική διάταξη του άρθρου 116 παρ.1 του Συντάγματος 1975 που θέτει υπό προθεσμία (31.12.1983) την ισχύ των υφιστάμενων διατάξεων που είναι αντίθετες με αυτόν.

Έτσι, η ισοτιμία της γυναίκας ως πολιτικού υποκειμένου συμπληρώνεται με την τροποποίηση του άρθρου 1 του Κώδικα της Ελληνικής *Ιθαγένειας* από το άρθρο 1 του Ν. 1438/84. Μέχρι τότε, ο λαός συγκροτείται από τα τέκνα των Ελλήνων μόνον και όχι και των Ελληνίδων, ρύθμιση του *jus sanguinis* που ενσωματώνει εθνικά στερεότυπα περί μη καθαρότητας του *sanguinis* των τέκνων που προέρχονται από γάμους Ελληνίδων με αλλοδαπούς.

Η μεταβατική διάταξη του άρθρου 116 παρ. 1 του Συντάγματος 1975 θα οδηγήσει επίσης στον άλλο μεγάλο σταθμό της πενηκονταετίας, την τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου τη δεκαετία του '80. Η *κατάργηση των άμεσων διακρίσεων εις βάρος των γυναικών στο δίκαιο του γάμου και της οικογένειας* (Ν. 1329/83) απηχεί την ανάδειξη της γυναίκας ως αυτόνομου οικονομικού υποκειμένου⁸ στην κεφαλαιουχική κοινωνία και ως χωριστού πόλου εξουσίας και μέσα στο κοινωνικό κύτταρο της οικογένειας. Ο άνδρας, αφού δεν φέρει πλέον «τα βάρη του γάμου»⁹ παύει να είναι η κεφαλή της οικογένειας¹⁰ και η γυνή να έχει απλώς «την διεύθυνση του οίκου» της¹¹ και ως νόμιμη κατοικία την κατοικία του συζύγου¹². Η αυτονομία της θωρακίζεται με την κατάργηση της προίκας¹³, η γυναίκα δεν χάνει πια την επικαρπία και διοίκηση της περιουσίας της. Οι διακρίσεις υπέρ των ανδρών

⁴ Κατά το Σ.1864/1911 είχε νομολογηθεί χαρακτηριστικά ότι ο νομοθέτης δύναται αλλά δεν υποχρεούται να διορίσει γυναίκες σε δημόσιες θέσεις πχ ΣτΕ 42/29 ως προς τους εισηγητές ΣτΕ (απόρριψη αιτήσεως της Αγνής Ρουσοπούλου), ΣτΕ 852/38 ως προς τα μέλη διοικητικών δικαστηρίων κ.α. Για την εξέλιξη της νομολογίας βλ. Αλ. Σβώλο - Γ. Βλάχο, 1954, και Δ. Καλλιβωκά, 1979, 437 επ.

⁵ Δ.Καλλιβωκάς, *ibid*, 447

⁶ Η στρατιωτική υποχρέωση των ανδρών δικαιολογείται «εν όψει των διαφορών των δύο φύλων», ΣτΕ 2476/86, και αποτελεί επιβίωση της παραδοσιακής κατανομής ρόλων της πατριαρχικής κοινωνίας.

⁷ Κατά την ορθότερη άποψη που εκφράστηκε από τον Αρ.Μάνεση, 1983, 81επ., ιδίως 92, και τον Δ.Καλλιβωκά, 1979, 453

⁸ Στη Γαλλία η αντίστοιχη αλλαγή του αστικού κώδικα είχε αρχίσει το 1970 και η πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα της συζύγου επήλθε το 1985 (Νόμοι της 4.6.1970 και της 23.12.1985 αντίστοιχα)

⁹ Παλαιό άρθρο 1389 ΑΚ, η ρύθμιση του οποίου αντικαταστάθηκε με την «κοινή συμβολή στις οικογενειακές ανάγκες».

¹⁰ Παλαιό άρθρο 1387 ΑΚ

¹¹ Παλαιό άρθρο 1389 ΑΚ

¹² Παλαιό άρθρο 55 ΑΚ

¹³ Παλαιά άρθρα 1406-1437 ΑΚ

καταργούνται και ως προς την πατρική εξουσία που ο παλαιός Αστικός Κώδικας κατοχύρωνε σε αντιδιαστολή με την απλή επιτροπεία των παιδιών από τη μητέρα τους¹⁴. Προς εναρμόνιση με τον κανόνα της ισότητας του άρθρου 4 παρ. 2 του Συντάγματος, οι αποφάσεις στην οικογένεια και η μέριμνα και επιμέλεια των παιδιών ανήκουν από κοινού αντίστοιχα στους συζύγους και γονείς¹⁵. Επίσης, και σε συμβολικό επίπεδο για την προσωπικότητά της η γυναίκα δεν αλλάζει πλέον επίθετο με το γάμο¹⁶, διάταξη αναγκαστικού δικαίου που βγάζει από τη σφαίρα της επιλογής της συζύγου τη δυνατότητα να υποχωρήσει από στοιχείο προσδιοριστικό της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς της¹⁷. Ο Ν. 1329/83 εξαλείφει και τα κατάλοιπα διακρίσεων στον εμπορικό νόμο που μέχρι τότε προέβλεπε την άδεια του συζύγου για την εμπορική ικανότητα εγγάμου γυναικός.¹⁸

Η αυτόνομη ένταξη της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία δεν ανέτρεψε μόνον τις δομές του πατριαρχικού οικογενειακού σχήματος αλλά οδήγησε επίσης και στη διεκδίκηση ισότιμων *εργασιακών δικαιωμάτων*. Στο πεδίο αυτό, βασικός μοχλός κατάρτησης των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών στην Ελλάδα αναδείχθηκε το *κοινωνικό δίκαιο*, το οποίο, αποβλέποντας στην ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη των κρατών- μελών και στην εναρμόνιση των εσωτερικών νομοθεσιών τους, προσέλαβε έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χαρακτήρα που απομένει να δούμε εάν θα συνεχιστεί με τους τριγμούς που εμφανίζει το κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη¹⁹.

Η πρώτη χρονικά οδηγία 75/117 (άρθρο 119 Συνθήκης ΕΟΚ) αποσκοπεί στην εξάλειψη των μισθολογικών διακρίσεων με την καθιέρωση της αρχής ίση αμοιβή για ίσης αξίας εργασία. Ακολουθεί η οδηγία 76/207 για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, η σημασία της οποίας έγκειται στο ευρύ φάσμα που καλύπτει, στη ρητή αναφορά και στις έμμεσες διακρίσεις, και στην έμμεση κατοχύρωση των θετικών μέτρων που δεν θίγονται από την παρούσα οδηγία και αποσκοπούν στην προώθηση της ισότητας ευκαιριών ιδίως δια της άρσεως των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη. Η ίδια οδηγία καθιερώνει ως ευχέρεια για τα κράτη-μέλη να εξαιρούν από την απαγόρευση των διακρίσεων ορισμένες δραστηριότητες εφ'όσον λόγω της φύσεως ή των συνθηκών άσκησής τους το φύλο συνιστά παράγοντα αποφασιστικής σημασίας.

Η πρόσφατη τροποποίησή της με την οδηγία 2002/73/ΕΚ²⁰ (με προθεσμία ενσωμάτωσης 5-1-2005) συμπληρώνει την 76/207 με²¹ τον ορισμό της έμμεσης

¹⁴ Παλαιά άρθρα 1500 επ. ΑΚ

¹⁵ Νέο άρθρο 1387 και 1510 αντίστοιχα ΑΚ

¹⁶ Νέο άρθρο 1388 ΑΚ

¹⁷ Το στοιχείο του ονόματος διατηρεί την επικαιρότητά του για την έννοια της απαγορευμένης διάκρισης κατά το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Στρασβούργου, βλ. απόφαση *Burghartz v. Switzerland* της 22.2.1994: απαγορευμένη διάκριση σε σχέση με τις γυναίκες η μη δυνατότητα των ανδρών να προσθέσουν το επώνυμό τους στο κοινό όνομα των συζύγων

¹⁸ Στα άρθρα 4-6 ΕμπΝ, που συμπεριλαμβάνονται στις καταργηθείσες διατάξεις του Ν. 1329/83

¹⁹ Τα κοινωνικά δικαιώματα στη Χάρτα Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης βαίνουν επί του παρόντος προς ήσσονα κατοχύρωση ως απλές κατευθυντήριες. Σημειωτέον ότι βάσει της επιταγής του νέου άρθρου 13 της Συνθήκης του Αμστερνταμ προς εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας, αναπηρίας, ηλικίας ή σεξουαλικού προσανατολισμού, έχουν ήδη εκδοθεί 2 οδηγίες, υπό ενσωμάτωση στη χώρα μας (2000/43 ΕΚ, διακρίσεις λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, 2000/78 ΕΚ προς εξάλειψη άλλων μορφών διακρίσεων) ενώ, αντιθέτως, δυστοκία παρατηρείται στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την κοινή ανάληψη δράσης προς εξάλειψη διακρίσεων λόγω φύλου, ειδικά σε θέματα ασφάλισης και κοινωνικής πρόνοιας, βλ. και άρθρο της Μ.Στρατηγάκη, 2003.

²⁰ Για την οποία βλ. αναλυτικά *Sophia Koukoulis-Spiliotopoulos*, 2001

διάκρισης (άρθρο 1 παρ. 2) που συντρέχει: «όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη κριτήριο ή πρακτική θέτει σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση τους εκπροσώπους του ενός φύλου σε σύγκριση με τους εκπροσώπους του άλλου, εκτός εάν η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικώς από νόμιμο στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του εν λόγω στόχου είναι πρόσφορα και αναγκαία».

Το κοινοτικό δίκαιο, στην οδηγία 2002/73/ΕΚ που προαναφέρθηκε, αποδίδει κεντρική θέση στην αρχή της αναλογικότητας και στα φαινόμενα έμμεσης διάκρισης. Κατ' αρχήν παρατηρείται σύμπτωση με τα κριτήρια της ερμηνείας της αναλογικότητας κατά την ΕΣΔΑ από το Δικαστήριο του Στρασβούργου²² (θεμιτός στόχος, πρόσφορο κι αναγκαίο μέτρο). Η αναλογικότητα, που κατοχυρώθηκε και ρητώς ως κριτήριο συνταγματικότητας των περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρο 25 παρ.1 του Συντάγματος 1975/1986/2001), αναδεικνύεται ως το βασικότερο νομικό εργαλείο για την εξεύρεση του θεμιτού μέτρου των αποκλίσεων από την ισότητα. Ως προς την έννοια της έμμεσης διάκρισης, η οδηγία αυτή ενσωματώνει πάγιες αρχές της νομολογίας του ΔΕΚ για εκ του αποτελέσματος διάκριση μετά από σύγκριση και στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων ανά ομάδα εργαζομένων, χωρίς να χρειάζεται πρόθεση διάκρισης²³.

Σημαντική ήταν η κατοχύρωση της ισότητας των φύλων και στις Οδηγίες σχετικά με την κοινωνική ασφάλιση²⁴, οι αποφάσεις του ΔΕΚ ότι οι συντάξεις εμπίπτουν στην αρχή της ίσης αμοιβής προς ίση εργασία²⁵ κλ.π. Από το ζήτημα των συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων, ενδιαφέρον για τις ανάγκες της μελέτης αυτής και την εννοιολόγηση των διακρίσεων παρουσιάζει η εξέλιξη του πεδίου της αρχής της ισότητας που συμπεριέλαβε διακρίσεις κατά των ανδρών. Είναι γνωστή η δυστοκία της ελληνικής νομοθεσίας να εφαρμόσει σε συντάξεις και παροχές συνολικά κοινές προϋποθέσεις και για τα δύο φύλα²⁶, πράγμα που είχε ως

²¹ Και τους ορισμούς της παρενόχλησης και σεξουαλικής παρενόχλησης

²² Το Δικαστήριο του Στρασβούργου ενεργοποιεί τη διάταξη του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ περί απαγόρευσης διακρίσεων (η οποία δεν λειτουργεί αυτόνομα αλλά συμπληρωματικώς προς τα δικαιώματα που κατοχυρώνει η Σύμβαση, απόφαση Rasmussen κατά Δανίας της 28.11.84) αναζητώντας επιτακτικούς λόγους που θα δικαιολογούσαν διαφορετική μεταχείριση (απόφαση Van Raalte κατά Ολλανδίας της 21.02.1997, Schuler-Zgraggen κατά Ελβετίας της 24.06.1993). Σε κάθε περίπτωση, η διαφορετική μεταχείριση υπόκειται στη στάθμιση του αντικειμενικού και εύλογου μέτρου, βλ. απόφαση Rasmussen ανωτέρω, απόφαση για το γλωσσικό καθεστώς στο Βέλγιο της 23.07.68, κ.α.

²³ Απόφαση Bilka c-178/84 της 13.05.86, Rinner-Kühn c-171/88 της 13.07.89, βλ. την εμπειριστατωμένη ανάλυση του Κ. Γιαννακόπουλου, 1999

²⁴ Οδηγία 79/7 περί συστημάτων εκ του νόμου κοινωνικής ασφάλισης και αντίστοιχη 86/378 για επαγγελματική ασφάλιση. Εφαρμογή των οδηγιών αυτών και από την ελληνική νομολογία (ΣτΕ 1261/94, 5367/96, ΑΠ 7/93,3/95) προς τη κατεύθυνση της επεκτατικής ισότητας προς του χήρους

²⁵ Το ΔΕΚ έκρινε Barber c-262/1988, Beaune C-7/1993, ΔΕΗ 147/995) ότι εμπίπτουν στην έννοια της ίσης αμοιβής (πρώην 119 Συνθ.ΕΟΚ, νυν 141 ΕΚ, επομένως χωρεί εφαρμογή και της οδηγίας 75/117 περί ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία

²⁶ Ενώ για τους ασφαλιστικούς φορείς αρμοδιότητας Υπ. Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ο Ν. 2676/99 (άρθρο 62) προέβλεψε κοινές προϋποθέσεις συνταξιοδότησης και για τα δύο φύλα, αντίθετα, στους ασφαλισμένους του Δημοσίου, ο Κώδικας Πολιτικών και Στρατιωτικών Συντάξεων (πδ 166/2000) στο άρθρο 5 παρ. 3, που είχε ήδη κριθεί αντισυνταγματικό από το Ελεγκτικό Συνέδριο (1273/96 που αναφερόταν στην όμοια προϋπόθεσασα ρύθμιση του π.δ. 1041/79) απαιτεί απορία του χήρου ή ανικανότητα προς εργασία άνω του 65%. Επίσης, ο Κύκλος Κοινωνικής Προστασίας του Συνηγόρου του Πολίτη είχε ασκήσει κριτική στο β.δ. 665/62 που διαφοροποιεί τους άνδρες ως προς την ασφάλιση ασθενείας και υγειονομική περίθαλψη των συζύγων δημοσίων υπαλλήλων, με βάση και τη νομολογία του ΣτΕ που έχει κρίνει αντισυνταγματικές τις πρόσθετες προϋποθέσεις για άνδρες όσον αφορά παροχές σε ανασφάλιστους μη εργαζόμενους (ΣτΕ 2435/97, 2978/97) με ρητή αναφορά στην κοινωνική μεταβολή που έχει επέλθει με την κατά κανόνα εργασία και των δύο συζύγων (ΣτΕ

συνέπεια να καταλειφθεί στα δικαστήρια ο ρόλος της επέκτασης της ισότητας υπέρ των ανδρών²⁷. Σημειώνεται απλώς εδώ η νομολογιακή διαπίστωση διάκρισης εις βάρος των ανδρών όταν γι' αυτούς τίθενται πρόσθετες προϋποθέσεις σε σχέση με τις γυναίκες (λ.χ. να είναι ανίκανοι για εργασία σε ποσοστό άνω του 65%) με το εκπεφρασμένο σκεπτικό (ΣτΕ 1261/94) ότι οι κοινωνικές συνθήκες έχουν πλέον μεταβληθεί και η εργασία και των δύο συζύγων αποτελεί τον κανόνα. Η αθέμιτη διάκριση φαίνεται να εστιάζεται στο ότι η οικονομική εξάρτηση του ενός συζύγου από τον άλλον δεν είναι ατυχές προνόμιο των γυναικών, για την ακρίβεια δεν είναι πιά μόνον δικό τους προνόμιο. Είναι εύστοχη η φεμινιστική παρατήρηση ότι τα σχετικά κοινωνικά δικαιώματα διαπλάσθηκαν όταν η οικονομική εξάρτηση ήταν συνώνυμη της γυναίκας, η οποία παραμένει ο συνήθης χρήστης των παροχών αυτών δηλ. το οικονομικά αδύναμο μέλος της συμβίωσης στις περισσότερες περιπτώσεις²⁸.

Όσον αφορά την ιδιαίτερη *προστατευτική* νομοθεσία της μητρότητας και εγκυμοσύνης κατά την εργασία (Οδηγία 92/85/ΕΟΚ), που ρητώς δεν θίγεται από τις παραπάνω οδηγίες, και απαγορεύει ως άμεση διάκριση²⁹ την απόλυση εγκύου, πέρα από κοινοτικό κεκτημένο συνιστά και εφαρμογή της επιταγής του άρθρου 21 παρ.1 του Συντάγματος³⁰. Στο αμιγώς θεωρητικό ερώτημα, εάν, παρά το κοινοτικό κεκτημένο, η παραπάνω προστατευτική νομοθεσία αποτελεί απόκλιση από την αρχή της ισότητας, είναι νομίζω κατηγορηματική η απάντηση ότι, αντιθέτως, συνιστά εφαρμογή της αρχής της ισότητας, δηλαδή επιβεβλημένη ανόμοια ρύθμιση ανόμοιων καταστάσεων. Τυχόν αντίθετη απάντηση θα υπολάμβανε ότι το μέτρο το μέτρο της έννομης τάξης είναι όχι ο άνθρωπος αλλά ο άνδρας³¹ ως καθολικό, ως το ανθρώπινο ον, κατά την κριτική του P.Bourdieu³².

Το κοινοτικό δίκαιο έχει μεγάλη σημασία για το κατ' εξοχήν πεδίο των άδηλων και επαχθέστερων σήμερα διακρίσεων στην πράξη, τον ιδιωτικό τομέα εργασίας. Εκεί δοκιμάζεται η αντοχή της αρχής της ισότητας³³, ειδικά σε περιόδους οικονομικής κρίσης και ανεργίας, όταν οι γυναίκες παρεμποδίζονται να ασκήσουν βασικά δικαιώματα που σχετίζονται με την οικογενειακή ζωή και της μητρότητα.

Η παρουσίαση αυτή επικεντρώνεται ωστόσο στον *δημόσιο* τομέα και στο ζήτημα της πρόσβασης σε δημόσιες θέσεις, ζήτημα αποκαλυπτικό για την εξέλιξη της αντίληψης των διακρίσεων λόγω φύλου. Κρίσιμη στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η νομολογία κατά των άμεσων διακρίσεων ως προς την πρόσβαση σε θέσεις εργασίας του δημοσίου και η επακόλουθη *διολίσθηση προς έμμεσες διακρίσεις* της πρακτικής της διοίκησης. Είναι νομίζω χαρακτηριστικό το εξής παράδειγμα που ακολουθεί από τις αστυνομικές και πυροσβεστικές σχολές:

1261/94), βλ. ετήσια έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη έτους 1999, κεφάλαιο Προτάσεων, σ. 157, και έτους 2000, κεφάλαιο Ε.2 υπό 3.1.7, σ.139-140

²⁷ ΣτΕ 1261/94, 5367/96, ΑΠ 7/93, 3/95

²⁸ Βλ. C.MacKinnon, 1991, 228

²⁹ Βλ. τη σχετική νομολογία του ΔΕΚ περί άμεσων διακρίσεων εις Sophia Koukoulis-Spiliotopoulos, 2001, 44, note 89

³⁰ «*Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους*». Την εφαρμογή του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος για την ορθή επίκληση του κανόνα και όχι των «εξαιρέσεων» από την αρχή της ισότητας είχε τονίσει και η Σ.Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, 1984, 789

³¹ βλ. αναλυτικά για την αναγωγή του άνδρα στο «μέτρο» του δικαίου, την κριτική της C.MacKinnon, 1991, 220 επ.

³² «*Ο άνδρας είναι κοινωνικά εξουσιοδοτημένος να αισθάνεται κομιστής της ανθρώπινης κατάστασης*», P.Bourdieu, 1996

³³ Γεγονός που μάλλον παραγνωρίζεται από αυτούς που θεωρούν το άβατον του Αγίου Όρους μείζον κοινωνικό θέμα, παρ' όλο που πρόκειται για κατοχύρωση θρησκευτικού κανόνα σε ειδικό νομικό καθεστώς, για το οποίο βλ. Ι. Κονιδάρη, 2003

Ο ποσοτικός περιορισμός που ίσχυε για τις γυναίκες που εισάγονταν στις σχολές της αστυνομίας κρίθηκε αντισυνταγματικός από την Ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας (1917/98)³⁴ διότι δεν εξειδικεύονταν στο νόμο οι συγκεκριμένες θέσεις και τα καθήκοντα, η άσκηση των οποίων θα καθιστούσε αναγκαία και πρόσφορη την απόκλιση αυτή από την αρχή της ισότητας, σύμφωνα με την οδηγία 76/207 και τη σχετική νομολογία του ΔΕΚ, που δεν επιτρέπει τη γενική κι αόριστη απαγόρευση κατάληψης κατηγορίας θέσεων από γυναίκες³⁵. Ο σχετικός νόμος τροποποιήθηκε³⁶ και η νέα διάταξη όρισε αναλυτικά ότι το ποσοστό των εισαγομένων σε αστυνομικές σχολές γυναικών αντιστοιχεί σε δραστηριότητες διοικητικής υποστήριξης και άλλες για τις οποίες ο παράγοντας φύλο δεν ασκεί αποφασιστική επιρροή ενώ τα περιγραφόμενα καθήκοντα του λοιπού αστυνομικού προσωπικού επεφυλάχθησαν στους άνδρες λόγω απαιτήσεων αυξημένης μυϊκής δύναμης, ταχύτητας και αντοχής, κριτήρια, τα οποία, σύμφωνα με τη διατύπωση του νόμου, κατά τα διδάγματα της κοινής λογικής και πείρας διαθέτουν λόγω βιολογικών ιδιοτεροτήτων οι άνδρες. Το ίδιο ίσχυσε και για την αιτιολογία³⁷ του ποσοστού γυναικών μέχρι 10% στις σχολές της πυροσβεστικής ακαδημίας. Ωστόσο, ο τρόπος που εφάρμοσε (ή μάλλον που δεν εφάρμοσε το νόμο) το Πυροσβεστικό Σώμα κατέδειξε την επιβίωση των στερεοτύπων που η αναλυτική περιγραφή του νόμου σκόπευε να αποτρέψει, όπως διαπίστωσε ο Συνήγορος του Πολίτη, κατόπιν αναφοράς υποψηφίας οδηγού οχήματος³⁸: Η διοίκηση παρερμήνευσε το ποσοστό που αντιστοιχεί σε διοικητικά καθήκοντα ως ένα μικρό κλάσμα των θέσεων διοικητικών καθηκόντων, οι οποίες στη συντριπτική τους πλειονότητα προκηρύχθηκαν μόνον για άνδρες (θέσεις τεχνολόγων πληροφορικής, μηχανολόγων, μουσικών ορχήστρας) ωσάν οι θέσεις αυτές να προσιδιάζαν στις βιολογικές ιδιαιτερότητες των ανδρών.

Εκτός από την πίεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι επίμαχες ποσοτώσεις τροποποιήθηκαν εν μιά νυκτί και λόγω της αναμενόμενης απόφασης του ΣτΕ για το θέμα. Η απόφαση 2905/2003, που εξεδόθη κατόπιν έφεσης υποψηφίας για το σώμα των συνοριοφυλάκων, έκρινε αντισυνταγματικούς τους ποσοτικούς περιορισμούς των γυναικών, στη βάση της αναθεωρηθείσας μεταβατικής διάταξης του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος που απαγόρευσε πλέον κάθε απόκλιση από την αρχή της ισότητας των φύλων, σε αντίθεση με την προϊσχύσασα διάταξη³⁹. Το ζήτημα παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια του δικαστηρίου βάσει της νέας διάταξης του άρθρου 100 παρ. 5 του Συντάγματος περί υποχρεωτικής παραπομπής όταν τυπικός νόμος κρίνεται ως αντισυνταγματικός.

Ας σημειωθεί ότι στη νομοθεσία των συνοριοφυλάκων υπήρχε, μέχρι την κατάργησή της πριν λίγους μήνες⁴⁰, ένα παράδειγμα άμεσης διάκρισης: προβλεπόταν

³⁴ Δικαιώματα του Ανθρώπου, τ.2/1999 σ.435.

³⁵ βλ. απόφαση Jhonston κατά Β.Ιρλανδίας c-222/84 της 5-5-1986 για τις ειδικές συνθήκες ένοπλης δράσης συγκεκριμένης θέσης αστυνομικού στο Μπέλφαστ, ΔΕΚ, απόφαση Sirdar κατά Ηνωμένου Βασιλείου c-273/97 της 26.10.99 που δέχεται περιορισμό μόνο σε ειδική μάχη μονάδα πεζοναυτών. Επίσης απόφαση Kreil κατά Γερμανίας c-285/98 της 11.1.2000 που θεωρεί αθέμιτη διάκριση τη μη πρόσβαση γυναικών σε ένοπλη υπηρεσία σε θέσεις του στρατού εις Δικαιώματα του Ανθρώπου τ. 19/2003 σ. 927 με σχόλιο της Ευ.Πρεβεδούρου, σ. 889επ.

³⁶ Το άρθρο 1 Ν. 2226/94 τροποποιήθηκε με το άρθρο 12 παρ. 1 Ν. 2713/99.

³⁷ Στην επόμενη παρ. 2 του άρθρου 12 του Ν. 2713/99

³⁸ Υπόθεση 9461/2000, ετήσια έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη έτους 2001 κεφάλαιο Ε.1 σ. 107 υπό 3.4.1.1.

³⁹ Που επέτρεπε αποκλίσεις «μόνο για σοβαρούς λόγους, στις περιπτώσεις που ορίζει ειδικά ο νόμος» (άρθρο 116 παρ. 2 του Συντάγματος 1975)

⁴⁰ Καταργήθηκε με το άρθρο 1 παρ. 3 του Ν. 3181/03 (ΦΕΚ Α'218/10.9.03). Βλ. υπόθεση 12204/2001 Συνηγόρου του Πολίτη, χειριστής Α.Σαλαμαλίκη, στην ετήσια έκθεση έτους 2002, κεφάλαιο 5.1 υπό 3.4.1.

διαφορετικό και πιο περιοριστικό όριο ηλικίας εισαγωγής για τις γυναίκες (26^ο και για τους άνδρες 32^ο έτος). Η πρόσφατη αυτή άμεση διάκριση που εισήχθη το 1998 είναι χαρακτηριστική για την έλλειψη κατανόησης της λειτουργίας της αρχής της ισότητας από το έχον τη νομοθετική πρωτοβουλία υπουργείο, σε θέσεις που παραδοσιακώς θεωρούνται ότι προσιδιάζουν σε άνδρες λόγω σύνδεσης με την κατασταλτική εξουσία του κράτους.

Η κατάργηση των ποσοτώσεων⁴¹ κατά των γυναικών που εισάγονται στις αστυνομικές σχολές συνοδεύθηκε από την εξομοίωση των προσόντων των υποψηφίων ανεξαρτήτως φύλου, επιστρέφοντας έτσι στον κανόνα της ισότητας, κατά την εκδοχή που είχε εκφράσει η μειοψηφία της ΟλομΣτΕ 1917/98. Τα προσόντα που τελικώς προβλέφθηκαν λίγο πριν τις εξετάσεις των υποψηφίων (π.δ.90/2003) ακολούθησαν τις ελάχιστες τιμές που απαιτούνταν για τους άνδρες στο προηγούμενο διάταγμα. Ειδικότερα ερώτημα δημιουργήθηκε εάν το ύψος των 1,70 μ. και η επίδοση στο νέο αγώνισμα της ρίψης σφαίρας (7,275 χλγ. σε 4,50 μ.) ήταν εύλογοι όροι ή ουσιαστικά απαγορευτικοί για τις γυναίκες. Είναι ιδιαιτέρως ύποπτο με βάση τα κριτήρια του ΔΕΚ περί έμμεσων διακρίσεων, ότι η Διοίκηση δεν ήταν σε θέση να αιτιολογήσει προς τον Συνήγορο του Πολίτη⁴² εάν τα νέα μέτρα ελήφθησαν αυθαίρετα ή βάσει κάποιων στατιστικών στοιχείων ή άλλων μελετών.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001, αποτελεί το τελευταίο μεγάλο ορόσημο της πεντηκονταετίας σχετικά με τις διακρίσεις λόγω φύλου. Πέρα από το αμφιλεγόμενο θέμα των ποσοτικών περιορισμών, η αναθεώρηση επέλυσε και το ζήτημα κατά πόσον τα θετικά μέτρα⁴³ υπέρ των γυναικών αποτελούν διακρίσεις κατά των ανδρών. Το ανιστόρητο της θεωρητικής αυτής ταύτισης έχει υποστηριχθεί, μεταξύ άλλων και από τον R. Dworkin που επισημαίνει ότι η ειδοποιός διαφορά μεταξύ αρνητικής διάκρισης και θετικού μέτρου είναι ο ηθικά μειωτικός αποκλεισμός που επιφέρει η διάκριση σε βάρος μιας κατηγορίας προσώπων, σε αντίθεση με τον σκοπό του θετικού μέτρου προς αποκατάσταση της ισότητας για τα θύματα συνεχών κοινωνικών προκαταλήψεων⁴⁴.

Το συνταγματικό ζήτημα στα καθ' ημάς είχε απασχολήσει την Ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας που με την 1933/98 απόφασή της⁴⁵ έκρινε συνταγματική την υποχρεωτική συμμετοχή μιάς τουλάχιστον γυναίκας στα υπηρεσιακά συμβούλια του δημοσίου τομέα⁴⁶, υπό το πρίσμα κυρίως της οδηγίας 76/207 όπως είχε ερμηνευθεί από το ΔΕΚ.⁴⁷ Σημειωτέον ότι η παραπεμπτική στην Ολομέλεια απόφαση (6275/95 του Στ' Τμ.) είχε ταχθεί ομόφωνα εναντίον της συνταγματικότητας της επίμαχης διάταξης, θεωρώντας τα θετικά μέτρα ως απόκλιση στενώς ερμηνευτέα και όχι ως εφαρμογή της ισότητας και απαιτώντας στοιχεία ότι η μηδαμινή συμμετοχή των γυναικών οφειλόταν σε διάκριση. Αντίθετα, η Ολομέλεια δεν υιοθέτησε το

⁴¹ Με το άρθρο 20 του Ν. 3013/02

⁴² Υποθέσεις 7644/03, 7912/03, βλ. ετήσια έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη έτους 2003, κεφάλαιο 5.1, υπό 3.6.2.

⁴³ βλ. την ανάλυση των θετικών μέτρων από τη σκοπιά της αποκατάστασης της κοινωνικής ισότητας, με την έννοια της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, Κ. Ο' Donovan, 1985. Επίσης, για τα θετικά μέτρα βλ. Alice Yotopoulos-Marangoropoulos, 1998, και Ν.Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 1999, 461 επ.

⁴⁴ στην κριτική του στην απόφαση Bakke όπου το US Supreme Court τάχθηκε (με μη ενιαίο σκεπτικό) κατά των φυλετικών ποσοτώσεων στα πανεπιστήμια, ο R. Dworkin, (1986, 204-213 & 314) συνέδεσε τα προγράμματα θετικής δράσης με την έννοια της αναλογικής ισότητας και το φιλελεύθερο αξίωμα του ίσου σεβασμού και ενδιαφέροντος

⁴⁵ Δικαιώματα του Ανθρώπου, τ. 2/1999, σ. 443

⁴⁶ Άρθρο 29 Ν. 2085/92, που καταργήθηκε με το άρθρο 38 παρ. 10 Ν. 2190/94

⁴⁷ Είναι σημαντικό ότι η απόφαση αφορούσε όχι προαγωγή αλλά μόνον συμμετοχή σε συλλογικό όργανο διοίκησης, διότι το ΔΕΚ είχε ταχθεί εναντίον της κατά προτίμησης προαγωγής γυναικών, στην υπόθεση Kalanke της 17.10.1995 (c-123/7)

σκεπτικό της τυπικά ίσης απόστασης από το νόμο αλλά έκρινε τα θετικά μέτρα ως αναγκαία και προσωρινά για τη μείωση των υπαρχουσών ανισοτήτων «μέχρις ότου εγκαθιδρυθεί μια πραγματική ισότητα». Η Ολομέλεια ΣτΕ θεώρησε νόμιμη την απόδοση της υποαντιπροσώπευσης των γυναικών σε κοινωνικές προκαταλήψεις και διακρίσεις, σύμφωνα και με τη νομολογία του ΔΕΚ που αρκείται σε σύγκριση του αποτελέσματος για τα δύο φύλα ενός ουδέτερου κανόνα και δε ζητά απόδειξη πρόθεσης διάκρισης⁴⁸.

Στην αναθεώρηση του 2001 προβλέφθηκε ρητά ότι τα θετικά μέτρα δεν αποτελούν διάκριση λόγω φύλου και στην ίδια διάταξη (άρθρο 116 παρ. 2) γίνεται αναφορά σε ανισότητες που υφίστανται στην πράξη ιδίως σε βάρος των γυναικών, ανισότητες που συνδέονται ρητώς με την υποχρέωση του Κράτους να μεριμνά για την άρση τους. Η πραγματική ισότητα αναδεικνύεται έτσι σε συνταγματική αρχή. Το ΣτΕ στην πρόσφατη απόφαση 2831/2003 (Γ' Τμ.) κρίνει σύμφωνη με το Σύνταγμα, όπως αναφέρει λόγω της «συνταγματικής επιταγής της αποκαταστατικής ισότητας», τη διάταξη περί συμμετοχής στους συνδυασμούς των δημοτικών εκλογών κάθε φύλου τουλάχιστον κατά το 1/3⁴⁹. Η διάταξη ερμηνεύθηκε ορθώς ως θετικό υπέρ των γυναικών μέτρο⁵⁰, αν και στη γραμματική της διατύπωση αναφέρονται και τα δύο φύλα, ερμηνευτική διολίσθηση που υιοθέτησε και η μειοψηφούσα γνώμη, αν και υποστήριξε ότι υπάρχει ισότιμη σήμερα συμμετοχή των γυναικών σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η άλλη νομική βάση της απόφασης αυτής ήταν η συμπερίληψη των πολιτικών δικαιωμάτων ρητώς στη Σύμβαση του ΟΗΕ για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, σύμβαση κυρωθείσα ήδη το 1983 (Ν. 1342/83) και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα (Ν. 2462/97), το πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο των οποίων ως προς θετικά μέτρα τα δικαστήρια αντιμετώπιζαν μέχρι τώρα επιφυλακτικά, λόγω της δυνατότητας αποκλίσεων που κατοχύρωνε το ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 116 πριν την αναθεώρησή του. Το ΣτΕ στην απόφαση 2831/03 έκρινε κατ'αρχήν ότι τα θετικά μέτρα δεν είχαν εκ του Συντάγματος περιορισμένο πεδίο εφαρμογής και επομένως εφαρμόζονταν και στα πολιτικά δικαιώματα (contra 1 ψήφος με επιχείρημα το μη αναθεωρήσιμο του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος) και επομένως το θέμα κρίθηκε στο κατά πόσον συνιστούσε μη δυσανάλογο περιορισμό του δικαιώματος του εκλέγεσθαι των ανδρών και της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της ψήφου. Κρίθηκε ότι το ποσοστό δεν ήταν δυσανάλογο και κυρίως ότι δεν αφορούσε τους εκλεγέντες αλλά τον κύκλο των υποψηφίων, για το λόγο αυτό δηλ. τη μη ουσιώδη επιρροή στην ψήφο του εκλογέα, κρίθηκε συνταγματικό.⁵¹ Για την ιστορία, η προσφορότητα του μέτρου καταδεικνύεται από την αύξηση των ποσοστών

⁴⁸ Ο.π. υποσ. 23.

⁴⁹ προσθήκη στον ΔΚΚ με το άρθρο 75 παρ. 1 Ν. 2910/01 που συμπληρώθηκε με το άρθρο 33 παρ. 3 Ν. 3051/02

⁵⁰ Μόνον ως θετικό υπέρ των γυναικών μέτρο θα μπορούσε να είχε διατυπωθεί στη νομοθεσία. Παρόμοια διατύπωση υπέρ των ανδρών θα συνιστούσε αρνητική διάκριση και όχι νόμιμο θετικό μέτρο διότι δεν θα πληρούσε τον όρο της υφιστάμενης πραγματικής ανισότητας σε βάρος των ανδρών και επομένως της αναγκαιότητας του μέτρου για την άρση της.

⁵¹ Την αντίθετη θέση είχε υιοθετήσει το γαλλικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφαση της 18.11.82 (82-140 C) θεωρώντας αντισυνταγματική τη συμμετοχή ως υποψηφίων για τα δημοτικά συμβούλια άνω του 75% εκπροσώπων του ίδιου φύλου με το επιχείρημα ότι «η ιδιότητα του πολίτη κατοχυρώνει το δικαίωμα ψήφου και εκλογιμότητας σε όμοιες συνθήκες», Recueil 1982, p.66s, in S. Dubourg-Lavroff - A.Pantelis, 1994, 194

συμμετοχής των γυναικών στις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές του 2002 που έδωσε στη δημοσιότητα το ΥΠΕΣΔΔΑ⁵².

Κατά την άποψη που εκφράζεται εδώ, όποιες επιφυλάξεις κι αν διατηρεί κανείς για τη διαχωριστική λογική που αναπαράγουν τα θετικά μέτρα, δεν μπορεί πάντως να αρνηθεί ότι στο μέτρο που ανταποκρίνονται στην άρση υπαρχουσών ανισοτήτων στην πράξη, αποτελούν και κατά το άρθρο 116 του Συντάγματος πλέον, εκτός από το κοινοτικό και διεθνές δίκαιο, εφαρμογή της αρχής της ισότητας και όχι διακρίσεις, αρκεί να τηρείται το μέτρο του αναγκαίου και πρόσφορου. Ως πρόσφορα, όπως φαίνεται να υπονοεί το ΣτΕ στην παραπάνω 2831/03 απόφασή του, δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν μέτρα που επεμβαίνουν στο αποτέλεσμα της ψήφου, όπου η αριθμητική ισότητα διατηρεί την κανονιστική σημασία της⁵³.

Τα τελευταία πενήντα χρόνια η ελληνική έννομη τάξη αλλάζει (μαζί με την ελληνική κοινωνία) αλματωδώς με την ανάδειξη της γυναίκας ως αυτόνομου κι ίσου υποκειμένου δικαίου. Η αντίληψη περί ισότητας, πέρα από τη θεμελιώδη για τον φιλελευθερισμό αναλογικά ίση μεταχείριση των όμοιων καταστάσεων, προσλαμβάνει κάποια στοιχεία διορθωτικής δηλαδή αποκαταστατικής ισότητας, με την ανάδειξη των θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών, νοουμένων ως σύννομων πρακτικών και όχι ως διακρίσεων κατά των ανδρών. Στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, αλλά και στο κοινοτικό δίκαιο που πιάνει τον σφυγμό των ανισοτήτων, η σημασία των διακρίσεων λόγω φύλου σταδιακά μετατοπίζεται από τις άμεσες στις έμμεσες διακρίσεις κατά των γυναικών.

Δεδομένου ότι το Σύνταγμα του 1975 και η πρόσφατη αναθεώρησή του, μαζί με το κοινοτικό δίκαιο, αποτέλεσαν το βασικό μοχλό προώθησης της ισότητας τις τελευταίες δεκαετίες, η περαιτέρω εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου επαφίεται κατά ένα μεγάλο μέρος στον Έλληνα δικαστή⁵⁴, αρκεί να μην επαναλαμβάνει στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων. Σε απόφαση του ΣτΕ το 2002 (1850/2002, Γ' Τμ.)⁵⁵ που διαλαμβάνει ότι ψυχολογικά χαρακτηριστικά, όπως ο «υψηλός βαθμός θάρρους και ψυχραιμίας», αποτελούν «προσόντα στα οποία κατά κοινή πείρα υπερτερούν οι άνδρες έναντι των γυναικών», φαίνεται να παρεισέφρυσε στο σκεπτικό της απόφασης η άποψη της Διοίκησης. Επίσης, είναι ακόμη πιο ανησυχητική, ευτυχώς μεμονωμένη, η άποψη που εκφράστηκε στη μειοψηφία πρόσφατης απόφασης του ΣτΕ (ανωτέρω 2831/2003), ότι η μηδαμινή εκπροσώπηση των γυναικών σε θέσεις υποψηφίων προς εκλογή είναι προϊόν της ελεύθερης βούλησής τους. Παρόμοιες απόψεις παραγνωρίζουν την επιβίωση στερεότυπων κοινωνικών αντιλήψεων που επιφυλάσσουν στη γυναίκα διακοσμητικό ρόλο στην πολιτική ζωή, πεδίο μέχρι πρόσφατα πλήρους αποκλεισμού της.

⁵² Στα νομαρχιακά συμβούλια εκλεγμένες γυναίκες 18% το 2002 έναντι 11% του συνόλου το 1998, αύξηση συμμετοχής 66%, στα δημοτικά συμβούλια αντίστοιχα 11,91% από 9,01%, αύξηση συμμετοχής 32%, εις εβδομαδιαία εφημερίδα *Δημοσιογραφικά* εκδόσεως του ΥΠΕΣΔΔΑ, φ. 272 της 29.10.2003 σ. 1

⁵³ βλ. την πιο προωθημένη άποψη για την έκφραση της ψήφου της Α.Γιωτοπούλου- Μαραγκοπούλου, 1998, 57 επ. & ιδίως 92-95, όπου η επιρροή των θετικών μέτρων στον κύκλο των υποψηφίων συνδέεται με την ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας

⁵⁴ κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια του κατά παραπομπή από το Γ' Τμήμα (απόφαση 2905/2003, ανωτέρω) ζητήματος της πρόσληψης συνοριοφυλάκων, η εισήγηση φέρεται να θεωρεί αντισυνταγματικά τα κάθε είδους ποσοστιαία όρια εις βάρος των γυναικών, βλ. δημοσίευμα στην εφημερίδα *Έθνος* της 28.03.2004

⁵⁵ ΤοΣ τ. 1/2003

Βιβλιογραφικές αναφορές

- P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1996
- Κ. Γιαννακόπουλος, *Στατιστικά δεδομένα και απόδειξη δυσμενών λόγω φύλου διακρίσεων στο κοινοτικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999
- Α. Γιωτοπούλου- Μαραγκοπούλου, *Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία. Ισότητα και Ανάπτυξη. Η πενήνταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998
- S. Dubourg-Lavroff - A.Pantelis, *Les decisions essentielles du Conseil Constitutionnel des origines a nos jours*, Paris, L'Harmattan, 1994
- R. Dworkin, *A matter of principle*, Clarendon Press, Oxford 1986
- Δ. Καλλιβωκάς, «Η αρχή της ισότητας των δύο φύλων στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Τιμητικός Τόμος ΣτΕ*, I 1979
- Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπευση γυναικών και δημοκρατία. Η συνταγματικότητα των ποσοτώσεων», στον τόμο *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, εκδ.Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Ι. Κονιδάρης, *Άβατον του Αγίου Όρους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
- Σ. Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, «Ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις. Ζητήματα εφαρμογής και συμφωνίας με το κοινοτικό δίκαιο του Ν. 1414/84», εις ΝοΒ 32/1984
- Sophia Koukoulis-Spiliotopoulos, *From formal to substantive gender equality. The proposed amendment of Directive 76/207. Comments and suggestions*, Marangopoulos Foundation for Human Rights, Ant. N. Sakkoulas - Bruylant, 2001
- C. MacKinnon, *Towards a feminist theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts - London England, (1st ed.1989) 1991
- Αρ. Μάνεσης, «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών», εις Δίκαιο και Πολιτική τ. 4/1983 και στον τόμο *Δίκαιο, Σύνταγμα και Πολιτική*, εκδ. Παρατηρητής
- Κ. Ο' Donovan, «Affirmative action», in: *Equality and discrimination. Essays in Freedom and Justice*, ed. By S.Guest-A.Milne, ARSP, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart 1985
- Αλ. Σβώλος - Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Α' 1954
- Μ. Στρατηγάκη, «Η ισότητα των φύλων στην ΕΕ σε κρίσιμη καμπή», εφημερίδα *Το Βήμα* της 14.8.2003.
- Alice Yotopoulos-Marangopoulos, *Affirmative Action. Towards effective gender equality*, Marangopoulos Foundation for Human Rights, Sakkoulas/Bruylant 1998